

הבחירה, האם להיות מאלה שהם רעים של הקב"ה כביכול, או חלילה מאלה שמתרועעים.

הרמב"ם אומר, "אף על פי שתקיעת שופר בראש השנה גזירת הכתוב, רמז יש בו, כלומר: עורו ישנים משנתכם, ונרדמים הקיצו מתרדמתכם... השוכחים את האמת בהבלי הזמן, ושוגים כל שנתם בהבל וריק אשר לא יועיל ולא יציל, הביטו לנפשותיכם והיטיבו דרכיכם..." (הלכות תשובה פ"ג ה"ד). צריך להתעורר, לחשוב על העתיד, מה ה' דורש ממך. קול השופר צריך לעורר את האדם לעשות חשבון הנפש, להיות באמת במצב של רעים של הקב"ה, ולא ח"ו רעים ורועים. צריך לתקן את המעשים שלנו, ואיך צריכים להיות המעשים - מפורש ב"שולחן ערוך" ובשאר הפוסקים. ב"שולחן ערוך" מפורש איך צריך להתנהג בשבת, איך צריך להתנהג בענין כשרות המאכלים, בהלכות לשון הרע החפץ חיים כתב ספר, וכן שאר פוסקים.

אבל תשובה ממעשים רעים בלבד אינה מספיקה. הרמב"ם כותב שצריך לעשות תשובה גם על מידות רעות (הלכות תשובה פ"ז ה"ג), וזה לפעמים קשה הרבה יותר מלתקן את המעשים. כי מעשים, אם אדם לא הקפיד עד היום על כשרות המאכלים, אז מהיום יתחיל להקפיד. אפשר להחליט ולקיים. אבל לשנות את המידות - זה לא קל. אדם שעד היום היה כעסן, שיפסיק בבת אחת להיות כעסן, זה רצוי מאד, כך צריך להיות, אבל זה לא הולך בקלות. הג"ר ישראל מסלנט זצ"ל אמר, שיותר קל ללמוד את כל הש"ס, מלהחליש מדה אחת. לא לבטל, רק להחליש. כי זהו דבר קשה מאד לאדם, לשנות את עצמיותו. הנביא אומר, "יַעֲזֹב רָשָׁע דְרָכָו וְאִישׁ אֶן מִקְשָׁבִתּוֹ" (ישעיהו נה, ז). לא רק את הדרך צריך הרשע לעזוב, שאלו הם המעשים הרעים, אלא גם את המחשבות הרעות צריך לעזוב, ומחשבות רעות מקורן במידות רעות. צריך להגיע למידות טובות.

איך באמת עובדים על המידות? הרמב"ם מדריך אותנו בענין זה ואומר, שהדרך לזה לפעמים היא ע"י קיצוניות. צריך לעבור לקיצוניות ההפוכה, עד שאח"כ יתייצב על דרך האמצע (רמב"ם הלכות דעות פ"ב ה"ב). למשל, מי שהוא קמצן גדול, צריך לכוף את עצמו להתנהג בנדיבות קיצונית, יותר ממה שאדם רגיל צריך להיות נדיב, עד שיתאזן לבסוף בדרך האמצעית. וכן, מי שהוא עצל - שיכוף את עצמו להיות זריז מאד. בכל מדה, הטיפול הוא, להתנהג במדה ההפכית, ומזה יגיע בסוף לדרך האמצע, שהיא הדרך הטובה הישרה. רק על שתי מידות כותב הרמב"ם, "שאסור לו לאדם לנהוג בהן בבינוניות, אלא יתרחק מן הקצה האחד עד הקצה האחר, והוא: גובה לב... וכן הכעס..." (שם ה"ג). בענין גובה הלב (הגאווה) כותב הרמב"ם, שצריך ללכת בזה עד הקצה האחרון, כמו משה רבינו שהיה "ענוו מן אדם מפל האדם אשר על פני האדמה" (במדבר יב, ג), ולא הלך בזה בדרך האמצעית והבינונית. וכן מידת הכעס, "מידה רעה היא עד למאד, וראוי לאדם שיתרחק ממנה עד הקצה האחר, וילמד עצמו שלא יכעוס ואפילו על דבר שראוי לכעוס עליו, ואם רצה להטיל אימה על בניו ובני ביתו... כדי שיחזרו למוטב - ירצה עצמו בפניהם שהוא כועס כדי לייסרם, ותהיה דעתו מיושבת בינו לבין עצמו, כאדם שהוא מְדַמָּה (=מְצִיג) כועס בשעת כעסו, והוא אינו כועס" (שם). כמו שחקן תיאטרון, שבמסגרת תפקידו בהצגה הוא מראה את עצמו כאילו הוא כועס על פלוני, השחקן שמולו, בעוד שבחיים האישיים הם ידידים טובים. אבל בכל המידות האחרות, אומר הרמב"ם, יש ללכת בדרך האמצעית, שהיא "הדרך

מסגרת זו - יש בחירה לכל רשעי העולם לעשות ככל העולה על רוחם, ולהשפיע על הנהגת ה' בבריאה. אבל בסופו של דבר - יגיע שופרו של משיח, וכל רשעי תבל לא יוכלו לשנות זאת.

צורת התקיעות - כצורת התכנית האלקית בעולם

גם צורת התקיעות מרמזת למהלך הזה. הרי צורת התקיעות היא - פשוטה לפניך (כלומר: לפני התרועעה) ופשוטה לאחריה, וביניהן - שברים ותרועות. "גנוחי גנח" ו"לולי יליל" (ר"ה לד, א). למה מרמזים הקולות הללו? "פשוטה לפניך" מרמזת על מלכות שמים השלמה שהיתה קודם הבריאה ("אדון עולם אשר מלך בטרם כל יציר נברא"), ועל מלכות שמים השלמה שהיתה בתחילת תולדות עם ישראל, כשכל ישראל אמרו בסיני "נעשה ונשמע". לאחר הופעות אלו של מלכות שמים השלמה, ישנם, לצערנו, הרבה שברים ותרועות. בתולדות העולם - אדם הראשון אוכל מעץ הדעת, דור המבול ועוד, ובתולדות עם ישראל אחרי מעמד הר סיני - מעשה העגל, מעשה המרגלים, ושאר תרועות ושברים, עד חורבן הבית ועד לשואה האחרונה, ועד לצרות שיש לנו היום. אבל לאחר השברים והתרועות מגיעה שוב "פשוטה לאחריה". הפשוטה לאחריה מרמזת על מלכות שמים השלמה של אחרית הימים. באחרית הימים, אחרי ככלות הכל, לבדו ימלוך נורא! כשהתכנית האלקית תגיע אל קצה, שוב תהיה מלכות שמים שלמה, במלכות בית דוד ובסנהדרין הגדולה בירושלים. לזה רומזים קולות השופר, ולזה רומזת ברכת "שופרות" - שלאחר כל הצרות, ולאחר כל השברים והתרועות, נגיע בעזרת ה' ל"פשוטה שלאחריה", ומעשי בני האדם לא יוכלו לשנות את התכנית האלקית בכללותה.

אם אין אפשרות לשנות את התכנית האלקית, על מה בכל זאת יש לנו בחירה? הבחירה שלנו היא האם להצטרף לשרשרת ארוכה של צדיקים שמשתדלים לסייע לתכנית האלקית לצאת אל הפועל, הלא הם אברהם יצחק ויעקב, משה ואהרן ושאר צדיקי עולם, או ח"ו להצטרף לשרשרת ארוכה של רשעים שמנסים להפריע לתכנית האלקית לצאת אל הפועל, הלא הם נמרוד, עשו, פרעה, המן, הגרמנים ימ"ש, וכל שאר רשעי עולם. כמו כן, איך תהיה הגאולה ומתי היא תהיה - גם זה תלוי בבחירת בני האדם. על זה אמרו חז"ל: "זכו - עם עֲנֵי שְׁמַיָא; לא זכו - עֲנֵי וְרָבָּעַל תְּמוֹר" (סנה' צח, א). "זכו - אֲחֵי שְׁנָה; לא זכו - בְּעֵתָה" (שם). אבל שתהיה גאולה לישראל, ומלכות שמים תוכר בכל העולם כולו - את זה לא יוכלו בני אדם לשנות. התכנית האלקית תצא אל הפועל בכל מקרה. לזה רומזת ברכת "שופרות" של ראש השנה.

תשובה ממידות רעות

ראש השנה נקרא בתורה "יום תְּרוּעָה" (במדבר כט, א) - על שם תקיעת השופר שבו. אחד הביאורים לשם זה הוא, ש"תְּרוּעָה" היא לשון רעות, כמו שאמר בלעם: "וּתְרוּעַת מִלְּךָ בּוֹ" (במדבר כג, כא), לשון חיבה ורעות (רש"י שם). לפי ביאור זה, ראש השנה הוא "יום תְּרוּעָה", כי אנו מתקרבים בו אל הקב"ה, וגם הוא מתקרב אלינו, ונעשה רע שלנו. כל חודש אלול הוא בסימן של "אֲנִי לְדוֹדֵי וְדוֹדֵי לִי" (שיר השירים ו, ג), כל שכן בראש השנה, שאז תְּרוּעַת היא חזקה יותר. מצד שני, תרועה זה גם מלשון רעוע, שמה שרע - מתרועע. מי שהוא טוב - נדבק בקב"ה ונהיה רע לקב"ה, ומי שהוא רע - מתרועע ומתמוטט. שני הדברים קיימים בראש השנה, ולנו

הישרה... דרך החכמים" (שם ה"ד).

כח הדמיון - ככלי המסייע לתשובה

כלי נוסף שיכול לעזור לנו לשוב בתשובה, הוא כח הדמיון. אמנם כח הדמיון יכול לפעמים להיות דבר גרוע מאד, אם יש לאדם דמיון מפותח מדי זה לא טוב, הוא ידמיין שנופלות עליו פצצות אוטומיות ר"ל, או משהו אחר, ולכן לא צריך להגזים בכח הדמיון, אבל מצד שני יש לעורר את כח הדמיון, לדמיין כמה גרוע יהיה בגהנם וכמה טוב יהיה בגן עדן, כמה טוב להיות עם מדות טובות וכמה גרוע להיות עם מדות גרועות. לפתח בעצמנו קצת את כח הדמיון.

מסופר על הגר"א ז"ל, שהגיע פעם לבקר תלמיד שחלה. אמר לו התלמיד: הרב "אשם" במחלתי! למה? כי הרב לימד אותנו כמה חמורים הם ענשי הגיהנום, ומרוב חרדה חליתי. אמר לו הגר"א: אם כך, כדאי שתדע, שהגיהנום עוד הרבה יותר גרוע ממה שלימדתי אתכם. מה שלימדתי אתכם זה כאין וכאפס לעומת חומר ענשי הגיהנום כפי שהם באמת!...

אין לנו כח לדמות, וטוב שאין לנו כח לדמות, אחרת היינו כולנו חולים כמו אותו תלמיד. אבל מצד שני, צריך לפחות קצת להפעיל את הדמיון, לחשוב כמה גרוע להיות גרוע, וכמה טוב להיות טוב. כמה טוב להיות בגן עדן, כמה טוב להיות מהצדיקים, מבעלי המדות הטובות, צריך קצת את כח הדמיון בשביל זה, לחשוב על אהבת ה' ויראת ה', כמה טובות שהקב"ה עושה לנו, אנו זוכים לשבת בארץ הקודש, הישיבה שלנו נמצאת ממש מול מקום המקדש, זוכים ללמוד את התורה הקדושה, זוכים לקיים מצוות בא"י, וכפי שרש"י רומז בקיצור (דברים יא, יח) והרמב"ן מבאר באריכות (ויקרא יח, כה)⁵, המקום האמיתי לקיום המצוות כולו, אפילו אלו שאינן תלויות בַּאָרֶץ (כמו שבת ופסח ותפילין ומזוזה), הוא רק בארץ ישראל⁶, ומה שמקיימים אותן גם בחוץ לארץ הוא רק בבחינת "הַצִּיבִי לְךָ צִיָּנִים" (ירמיהו לא, כ), לִזְכֹּר בעלמא, כדי שלא נשכח איך מקיימים אותן בארץ ישראל⁷. לחשוב על החסדים הרבים שה' עושה עמנו, איך ה' שומר על הכבשה האחת בין שבעים הזאבים שרוצים לטרוף אותנו, להרגיש את הטובות של הקב"ה, ובפרט את הטובה העיקרית שה' עשה עמנו, במה שנתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו.

הגר"א ז"ל, כששכב על ערש דוי, סמוך לפטירתו, אחז בציציתו ובכה. שאלו אותו תלמידיו: "מדוע רבינו בוכה? הרי בעוד זמן מועט ישוב עם גדולי הצדיקים בגן עדן, ומי לא ישאף לזה!" אמר להם: "על דא קא בכינא, שעוזב אני את העולם הזה, שאפשר בעד כמה פרוטות לקיים בו מצוות ציצית, והולך אני לעולם שבעד כל הון אי אפשר לקיים בו אפילו מצוה אחת!" (עליות אליהו הערה קי"ז) אנו ב"ה חיים, לא שוכבים על ערש דוי, וא"כ כמה יש לנו לשמוח ולהיות מאושרים, שבעד כמה שקלים אנו יכולים לקיים מצוות. יש מצוות שאפילו כמה שקלים לא צריך בשבילן. צריך רק לפתוח את הפה וללמוד תורה, זה בזיל הזול. לא צריך אף שקל אחד להוציא בשביל זה. אם נמצאים כבר בישיבה, אז בכלל לא צריך שום דבר חוץ מזה.

החפץ חיים עשה חשבון ומצא, שאדם יכול לדבר כמאתים מילים בדקה; וממילא, אם הוא לומד תורה, הוא יכול לקיים כמאתים מצוות עשה בדקה! ("תורת הבית" פרק ב') אמנם אדם שלומד

לא תמיד צריך לדבר, צריך לפעמים לחשוב בלימוד, לנסות להבין מה שקרא, אבל גם בזה אפשר להשיג המון. בכל דקה ודקה - יש של השגים! יש לנו ב"ה מצוות שאנו מקיימים, תפילין, קריאת שמע, ברכת המזון, לעשות חסד זה עם זה, אהבת ישראל, אהבת ה', שמירת שבת, יש לנו המון מה להודות לה' על חיי עולם שנטע בתוכנו, עולם שאפשר להרוויח בו כ"כ הרבה.

אלא שצריך באמת לנצל את החיים. אף אחד לא חי לנצח. צריך לחטוף כמה יותר תורה בעוה"ז, כמה שיותר מצוות. אנו במקום שאפשר לזכות בו, אפשר להרוויח, ואפשר לעבוד את ה'. על זה הרי בכה הגר"א. לא על זה שלא יוכל להרוויח עוד "גן עדן", אלא על זה שלא יוכל יותר לעבוד את ה'. הוא אוהב ה' אמיתי, הוא רוצה לעבוד את ה' כמה שיותר.

להיות עבד ה'!

אצל משה רבינו הרי כתוב, שה' אומר למשה: "עֲלֵה אֵלַי הָרֹאשׁוֹנִים הָהֵן, הָרֹאשׁוֹנִים הָהֵן... וּמֵת בְּהָרֹאשׁוֹנִים הָהֵן עֲלֵה שְׂמָה וְהֶאֱסֹף אֵלַי עִמָּי, כְּאִשֶּׁר מֵת אֶהְרֹן אֶחָיִךְ" (דברים לב, מ-ט). מה פירוש "כְּאִשֶּׁר מֵת אֶהְרֹן אֶחָיִךְ"? - מסביר רש"י: כשעמד הקב"ה ליטול את נפשו של אהרן, אמר לו משה (על פי ה'): "אהרן אחי, עֲלֵה לְמִטָּה", וְעֲלֵה. "פשוט ידיך", ופשוט. "פשוט רגליך", ופשוט. "עצום עיניך", וְעֲצֹם. "קמוץ פיך", וקמץ, והלך לו [כלומר: נפטר מן העולם]. אמר משה: אשרי מי שמת מיתה כזו! (רש"י שם) מיד חמד משה לאותה מיתה (רש"י במדבר כ, כו). זהו שאומר הקב"ה למשה, "וּמֵת בְּהָרֹאשׁוֹנִים הָהֵן, כְּאִשֶּׁר מֵת אֶהְרֹן אֶחָיִךְ". כלומר, באותה מיתה שנתאית לה, כמו של אהרן.

וקשה לכאורה: אחרי מאה ועשרים שנה של עבודת ה', זה מה שאכפת למשה רבינו, היכן ישכב ברגעיו האחרונים, על מיטה או על ספסל? הרי בעוד כמה רגעים ישוב בגן עדן מעל כל הצדיקים האחרים, ומה אכפת לו היכן וכיצד יסיים את חייו? חושבני שהפשט הוא כך: אהרן מקבל ציוויים עד הרגע האחרון: לעלות למיטה, לפשוט ידים, לפשוט רגלים וכו'. זה מה שרוצה משה רבינו! גם הוא רוצה לקבל ציוויים כאלו ולקיימם. להיות עבד ה' עד נשימתו האחרונה, עד הרגע בו יעבור לעולם שאין בו עבודה. לכן הוא בורר לו מיתה יפה כמו זו של אהרן - מיתה הבאה מתוך קיום ציוויים.

והוא אכן זוכה לכך! הוא זוכה לצייווי, שלא מצינו שום בשר ודם שזכה לו - ציווי למות! "עֲלֵה אֵלַי הָרֹאשׁוֹנִים הָהֵן... וּמֵת בְּהָרֹאשׁוֹנִים הָהֵן עֲלֵה שְׂמָה". למה? כדי שגם עצם המעבר מעולם העבודה לעולם קבלת השכר, יהיה אצלו בבחינת עבודה, כפי שביקש (ע"י "עשרה מאמרות" לרמ"ע מפאנו, מאמר חקור דין ח"ב פי"ג).

[הגמרא אומרת: יש אומרים, משה רבינו לא מת. מניין? בסנין כתוב: "וַיָּהִי שָׁם עִם ה'" (שמות לד, כח), ובהר נבו כתוב: "וַיָּמָת שָׁם מֹשֶׁה" (דברים לד, ה). מה בסנין עומד ומשמש, אף כאן עומד ומשמש (סוטה יג, ב). מה פירוש "אף כאן עומד ומשמש"? במה שימש משה את ה' בהר נבו? הרי לא עלה לשם אלא כדי למות! על כרחך, שעצם מיתתו היתה שימוש! המיתה עצמה היתה בבחינת עבודה: הוא מקבל ציווי למות, ומקיימו!]

והנה, גם ציווי זה, עדיין אינו הצייווי האחרון שמקבל משה רבינו! כשמשך כבר נמצא בהר נבו, אומר לו הקב"ה: "זאת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁפַּעְתִּי לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וְלְיַעֲקֹב לְאֵמֶר לְזַרְעֲךָ אֶתְנַנְּהָ" וכו'

זכויות לחשבוננו גם לאחר שמת. ואם השאיר אחריו בנים ותלמידים שהולכים בדרך ההפוכה ח"ו - נוספות חובות לחשבוננו⁸. הרי לכן נהוג שבנים אחרי פטירת ההורים אומרים קדיש, עוברים לפני התיבה, נותנים צדקה ולומדים משניות, כי כל אלו מועילים להעלות את נשמת הנפטר. גם אצל המת יש אפוא לברוק, מה נוסף לו במשך השנה שחלפה. האם נוספו לו זכויות לחשבון, או שמא ח"ו להפך⁹. אז אנו ב"ה בעולם הזה, בינתיים - חיים כלכם היום - ויכולים לשנות בעצמנו את מאזן המעשים שלנו. להפוך כל עבירה שעברנו לְיָכוֹת ע"י תשובה מאהבה (ע"י יומא פו, ב), לאסוף זכויות בלי גבול, ובעזרת ה' כולנו נכתב ונחתם בספרם של צדיקים עם כל בית ישראל, נזכה כבר לגאולה השלמה, שיבנה בית המקדש, ונקריב תמידים כסדרם ומוספיים כהלכתם, ונשמע את קול השופר הגדול של משיח במהרה בימינו, אמן.

השיחה נערכה לפי הבנתו של העורך,
וכל טעות או חסרון (אם ישנם) יש לתלות בעורך בלבד.

שנה טובה ומבורכת למורנו הרב שליט"א
ולכל בני ביתו,
לכל רבני הישיבה ולכל התלמידים

(דברים לז, ד). "מאי ל'אמר? אמר הקב"ה למשה: לך אמור להם לאברהם ליצחק וליעקב: שבועה שנשבעתי לכם (לתת לבניכם את הארץ) - כבר קיימתיה" (ברכות יח, ב). חוץ מהציווי למות, משה מקבל אפוא ציווי נוסף - מה לעשות לאחר מיתתו; ללכת בשליחות ה' לגן עדן, ולבשר שם לאבות שישאל עומדים להכנס לארץ ישראל. משה רבינו עובד את בוראו עד הרגע האחרון, ועד בכלל, ואף אחריו! זה מה שצדיק שואף אליו, להיות עבד ה' עד הרגע האחרון, כמו שכתוב: "וַיָּמָת שָׁם מֹשֶׁה עֶבֶד ה'" (דברים לד, ה). במיתה עצמה הוא עבד ה'.

יש לנו ב"ה הזדמנות להיות עבדי ה' בלי למות. כולנו צעירים, עוד לא הגענו לגיל מאה ועשרים. אז לא צריך עדין למות, אבל צריך להיות כעבדי ה'. להשיג מצוות, להשיג חיי עולם, להקים בתים בישראל לדורי דורות של תורה ויראת שמים. לכל אחד יש בע"ה אפשרות להקים דורי דורות של תורה ויראת שמים, להעביר את השפע לדורות הבאים. כשיש לאדם בן שממשיך אותו בעולם הזה, הרי זה כאילו הוא לא מת. אפשר להמשיך את החיים. בראש השנה, הרי הקב"ה "יושב על כסא דין, וספרי חיים וספרי מתים פתוחין לפניו" (ר"ה לב, ב). מה פירוש "ספרי חיים וספרי מתים"? - בפשטות הכוונה היא לספרים שבהם נכתב מי יחיה ומי לא יחיה בשנה הבאה. אבל ה"חפץ חיים" לא פירש כך. ה"חפץ חיים" פירש, שספרי מתים הם אלו שכבר מתו. מה יש לברוק אצל מי שמת כבר? בשלמא מי שחי, צריך לראות מה היו מעשיו בשנה שעברה, ולדון את דינו. אבל מי שמת כבר, לא עשה במשך השנה לא מצוות ולא עבירות, וא"כ מה יש לחפש אצלו? על מה ולמה פותחים את ספרו ביום הדין? - אמר ה"חפץ חיים" כך: גם למת יש "חשבון פתוח". אם השאיר אחריו בעולם הזה בנים ותלמידים שעוסקים בתורה ובמצות, לומדים משניות, נותנים צדקה - נוספות

1. ע"י רמב"ן (ויקרא כו, טז) שבאר, שפסוקים אלו "יבטיחו בגאולה העתידה הבטחה שלמה, יותר מכל חזיונות דניאל". וכתב, שגאולה זו תהיה "גאולה שלמה, מעולה על כולם", שכן נאמר בה: "וַיְהִיטָבָה וְהַרְבֵּה מַאֲבָתִיךָ" (דברים ל, ה), יותר מכל הגאולות שהיו בדורות הקודמים.
2. וכן פסק הרמב"ם: "וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן, ומיד הן נגאלין" (הלכ' תשובה פ"ז ה"ה).
3. הרמח"ל מבאר, מהו החילוק שיש בענין זה בין ישראל לאומות העולם, וז"ל: "במעשיהם של ישראל תלה האדון ברוך הוא תיקון כל הבריאה וְעֵלְיוֹנָהּ, וְשֶׁעָבַד כְּבִיכּוֹל אֶת הַנְּהַגְתּוֹ לְפַעֲלָם, להאיר ולהשפיע, או לְפַתֵּר וְלַהֲתַעֵלֵם ח"ו על פי מעשיהם. אך מעשה האומות - לא יוסיפו ולא יגרעו במציאות הבריאה ובגילוי יתברך שמו או בהסתרו, אבל ימשיכו לעצמם תועלת או הפסד, אם בגוף ואם בנפש, ויוסיפו כח בְּשֵׁר שלהם או יחלישוהו" (דרך ה', ח"ב סוף פ"ד). והיינו, שהאומות מועילים או מקלקלים במעשיהם רק לעצמם, ואין להם שום השפעה על המהלך העיקרי שבבריאה, שהוא - הבאת הבריאה אל תיקונה ואל תכליתה.
4. וע"י רש"י (שבת לא, א ד"ה דעלך סני), דהקב"ה נקרא רַע לִישְׂרָאֵל.
5. וע"י גם רמב"ן דברים ד, ה.
6. וע"י שו"ת הרשב"א (ח"א סי' קל"ד) שגם הוא כתב כן.
7. כמוכן, אין הכוונה שאין חיוב מן התורה לקיים את התורה בחו"ל. אלא הכוונה היא, שביחס לארץ ישראל, עבודת ה' בחו"ל היא רק בבחינת הַצִּיָּבִי לְךָ צִיָּגִים.
8. וע"י משנ"ב (סי' תרכ"א ס"ק י"ח), דיוה"כ נקרא "יום הכפורים" בלשון רבים, כיון שיש בו כפרה גם לחיים וגם למתים (כמבואר ברמ"א שם). הרי שגם המתים נידונים ביוה"כ.
9. וע"י "בניהו" (ר"ה טז, א), דלכן אמרו במשנה: "בראש השנה כל באי עולם עוברים לפני כבני מרון" (שם), ולא אמרו בלשון רגיל, "כל הבריות עוברות לפני כבני מרון". דרצו לכלול בלשון "באי עולם" את כל מי שהיה פעם בעולם, גם אלו שמתו כבר.